

ЦЕНТРАЛНА
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
УНВ. Број V-97087

30

1. мј

КЊАЖЕВ ПУТ

у

ЦАРИГРАД

NACIONALNA
BIBLIOTEKA

CRNE GORE ĐURĐE

Мемоари ЦРНОЈЕВИЋ

ВОЈВОДЕ ГАВРА ВУКОВИЋА

Црногорског Министра Иностраних Дјела
и предсједника Државног Савјета у пенсији.

ЦИЈЕНА ДИНАРА 5.—

Бокешка Штампарија у Котору 1928.

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

K. 6889/62

ЦЕНТРАЛНА
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ЦЕТ
ИНВ. Број V-97087

КЊАЖЕВ ПУТ

У ЦАРИГРАД

NACIONALNA
BIBLIOTEKA

CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

Жеља књаза и књагиње била је, да се Насљедник Данило ожени. Међутим, ма да је навршио био двадесет и осам година, није много хитао да се ожени. Слободан живот и спорт лова заносио га је мимо свега другога. Стога тешко му је било ступити у брачну фазу живота, која је по самој природи морала у неколико ограничити и једно и друго. На учестано настојавање родитеља и његове околине, ријешио се те је пошао у Русију код својих сестара великих књагиња, да покуша наћи себи сапутницу живота. Он је пошао у Русију приватно, како би слободан од званичних церемонија могао дуже остати у Петрограду и кретати се по салонима руске престолнице.

У исто вријеме бављења књаза Данила у Петрограду, нашла се је, код своје тетке, кћер великог књаза Адолфа, насљедника престола Меклембург Стрелица, принцеза Јута. Стрелицка принцеза освојила је срце црногорском насљеднику престола.

Први њихов састанак био је код велике књагиње Марије Павловне, супруге великог књаза Владимира Александровића, рођене принцесе од Меклембург Шверина. По обичају руског царског двора, лично цар Никола II. објавио је вјеридбу престолonasљедника Данила са принцесом од Меклембург Стрелица. Тај свечани акт збио се је у палати велике књагиње Марије Павловне у присуству руских великих књажева, књагиња и мноштва чланова високог петроградског друштва.

Иза свечане вјеридбе у Петрограду, свршене су формалности уговора у Нан-Стрелицу, а свадба свршена је 14. јуна 1899. године на Цетињу. Свечаности су биле помпозне, али како овај догађај у кући нашег двора нема политичке важности, нећу се њим овдје дуже занимати. Важност пак међународне куртоазije према нашем двору састојала се је у томе, што су сви дворови били заступљени приликом свадбених свечаности. Енглеска и Француска специјалним акредитивама делегирале су своје овдашње министре да при свечаностима заступају своје владе, а исто тако и Аустрија. Италију заступао је Принц од Напоља и принцеса Јелена. Цара руског заступао је велики књаз Константинович, као крштени и вјенчани кум. Грчког краља представљао је принц

Никола. Бугарског књаза заступао је генерал Николајеџ са више одабраних бугарских официра. Великим свечаностима присуствовале су велика књагиња Милица и херцегинја Стане Лајхтенбершка, као и принц Петар Карађорђевић и принц са принцезом од Батенберга. Султан Абдул Хамид изаслао је сјајну мисију, с богатим даровима, на челу које је био маршал Шакир паша, шеф војне Султанове куће. Србија није била заступљена, јер је Краљ Милан дошао био у Србију, узео главну команду над активном војском, те је заједно краљевао са својим сином и створио тако звано Милан-Владаново доба, за свакога у Србију и изван ње, а особито за Црногорце, одвратно.

Султан Хамид, обасипајући најљубазнијим фразама књажевске младенце, изјавио је жељу преко свога специјалног изасланика Шакир Паше, да би радо видио, да му књаз дође још једном у посјету, и то ако би могуће било заједно са књагињом Миленом. Књаз је са задовољством примио Султанов позив, стијем да би желио, да поведе собом и млађег сина књаза Мирка. Све је за пут било установљено са Шакир пашом, само се је очекивао телеграм из Цариграда, о дану поласка.

Сви који су одређени били да сачињавају свиту књаза и књагиње спремали су се за пут, али у тајности. У очекивању сишао сам био у Боку на морске бање. Само сам неколико дана провео био у чаробној Боки, а стиже ми позив са Цетиња да се одмах вратим, јер је 12. август био одређен за полазак у Цариград. Маркиз Кастел-Бјанко, посланик италијански при нашем двору, стојао је у близини на љетовиште. Кад сам му саопштио, да се враћам на Цетиње и зашто, био је гњеван противу мене, што му раније нијесам открио намјеру књажеву о путу у Цариград, како би прије других посланика обавијестио своју владу.

Прије поласка у Цариград стигла ми је једна повјерљива депеша од султана о запетом стању између Бугарске и Србије, у којој је тражио да га обавијестим, какво би држање Црне Горе било у случају сукоба између поменутих држава. На питање одговорено је султану, колико су год одношаји између Црне Горе и Србије од повратка краља Милана у Србији затегнути, ипак Црна Гора не би могла остати индиферентна према својој браћи, нарочито кад би случајно нужде допала.

Што је Црна Гора остала неутрална приликом Српско-Бугарског рата од 1885. године, узрок је што је тај рат сматран у Србији и ван ње непопуларним, вођен више из обијести него ли из каквих оправданих разлога. Султану дат је у реченом смислу одговор, јер се је и он бојао од Бугарске много више него од Србије, па је настојавао да Србију поснажи са Црном Гором противу Бугарске. Ако би Србија била по други пут потучена од Бугарске, ова би осилила тако, да би постала опасна и за Турску.

Овај изненадни Султанов демарш дао нам је мислити, на који начин бисмо имали притећи у помоћ Србији против Бу-

гарске, кад смо растављени турским земљиштем, те без султанова саизвољења не бисмо могли пријећи преко Санџака. Чег ради узели смо у задаћу, између више других питања, да се и о тој евентуалности султану говори.

Августа 12, књаз Никола, књагиња Милена, књаз Мирко, пођоше у Бар преко Сутормана. Ми, њихова, свита пошли смо преко Котора у Бар. У Котору увезли смо се на мали господарев јахт „Тимзах“ („Змај“), којег му је Султан даровао, па да се сви у Бару увеземо у параброд, којег је султан послао да прими књажевски пар.

Свиту књаза и књагине сачињавала су ова лица: писац ових редака; његова жена; госпођица Неиком, Швајцаркиња, одавно хоф-дама књагиње Милене; командир Милутин Вукотић, брат Књагињин; командир Митар Мартиновић; Др. Перазић, Паштровић; Пигет Швајцарац, као лични секретар Књажев; Хамза бег Мушовић, ордонанс официр дворски; Февзи Паша, турски посланик при нашем двору. Свита истина многобројна, али као оријенталци полазили смо на оријент, те је остало без замјерке.

На уру по подне увезли смо се на јахту и одмах је дигнуто сидро и отпловили пут Бара. Ма да је свакоме, а нама путницима још више, залив Боке Которске доста добро познат био, ипак његова живописност толико је нас очаравала, да смо се сви ставили на кров јахта, те смо разгледали и уживали у љепоти тога чаробног предјела, којем ријетко се може наићи на ривала у љепоти. Прошав једном Оштру Понту пловили смо близу краја, у намјери да боље разгледамо обалу, наравно свима мање познату. Пршли смо поред Будве, која веома лијепо ефект чини кад се с мора гледа, са високом звонаром венецијанског стила, дивном околином града у наоколо и над манастиром Стањевићима до Браића и у висинама до наших граница. Пршли смо сасвим близу поред Кастел-ластве, одакле је Др. Перазић родом. Мало мјесто са дивном околином, покривеном густом маслиновом и другом питомом вегетацијом. Паштровићска густа села пењаху се једно више другог до највећих висина к мору окренутих. Пршли смо Чањ, стару границу између Турске и Аустрије, затим Сутоморе и Спич, што је Црна Гора у рату 1877 год. одузела била јуначком крвљу од Турске, па по сили Берлинског Уговора Аустрији уступише.

Овдје се треба зауставити на једну појаву, која остало Далматинско приморје и острва мање задешава. Грбљани, Маине, Паштровићи, Спичани и Барани, све што је млађе и крепче било, странствовало је по свијету. У Цариграду, Смирни, Солуну и Египту свуда их се је находио велики број. Неко због регрутације, неко због зараде, неко угледајући се на друге, остављали су своја огњишта, тако да је цио предјел сиротан мушком снагом. Што је још горе, у новије вријеме покрет исељивања окренуо се је пут Америке. Из раније поменутих мјеста долазили су својим кућама једном годишње или једном у двије године, помагали су

тековином своје фамилије и сроднике, али они који су једном пребродили Океан и заузели радње у пространим Америкама, почели су се губити у неповрат. Стога су они красни предјели много назаднији од остале Далмације, ма да је много удобније земљиште за обдјеловање.

У вече истог дана, око шест сати, приспјели смо под Бар и ту преноћили. Како је јахт био мали, а ми многобројни, морали смо извести се на Пристан Барски, да тражимо мјеста за преноћиште. Тридесет година протекло је од кад је Бар присједињен Црној Гори, а ми нијесмо у њем ништа учинили, осим што је везан колским путем са унутрашњошћу земље, ма да је то једина наша скела на мору за трговину и саобраћај са страним свијетом. Још у турско доба био је на пристану аустријски консулат, агенција компаније Лојда, магазин за стовариште соли; то се и данас наводи, без да је игдје ичега додато или поправљено. Толика жеља за морем у старо доба, па, кад је добивено, занемарено је; колико да нам није ни од потребе било. Тај неопростиви гријех ми управљачи земље нећемо никад испостити, али ће нам се потомство осветити, те ће бацати дрвље и камење на наше гробове и жигосати наша имена. Надам се, да ће тражити до кога је била кривица.

На седам сати у јутро, 13. августа, дође у порат велики турски параброд „Смирна“, којег је султан послао да прихвати књаза и књагињу. Послије уобичајених поздрава топовским метцима, књаз је послао ађутанта, да поздрави дворска лица на параброду, која је султан послао њему у сретање. На параброду бијаше мноштво достојанственика царског двора, а међу њима Галиб бег шамбелан султанов; Тевфик бег, ађутант; Риза паша Адмирал ађутант и т. д., дворски оркестар и многобројна послуга.

Послије подне дошли су сви царски изасланици на Тополицу, да се поклоне књазу и књагињи, гдје се нахођаше насљедник Данило, са својом младом чаробном књагињом Милицом, које је име на прелазак у православље у мјесто имена Јуте добила. Турци су задржани на дежене, па су поведени у Стари Бар, да разгледају развалине срушеног Бара у рату 1876. и 1877. године.

Како је био датум тринајести остали смо гдје се је који наводио, а 14 августа на један сат послје поноћи увезли смо се и отпутовали незадржано к Цариграду.

Море мирно као јагње, али врућина бијаше несносна. Параброд простран, раскошно снабђевен сваковрсним турским и јевропским ђаконијама. Оријентално гостопримство изврсно. Свак без разлике утркиваше се, који ће од којег љубазнији и услужнији бити.

Путовало се више ширином мора, а при том обале ниске и морским испарењем омотане, те нијесмо могли ништа видјети. Поред понте од Драча пловило се ближе, тако да смо Драч могли добро посматрати. Драч је на једном језичку танком, 20—30 метара над морем високом, али далеко у мору унесеном.

Иза њега шири се пространо, плодно, али нездраво поље, окружено у даљини високим брдима, у којима се наводи један мајдан каменог угља.

Господар је једнако настојавао, да се плови што ближе крају. Дубина мора од Драча поред обале, далеко у ширини мора, веома је малена. Турски поморци о томе не знађаху ништа, већ се одазиваху Књажевој жељи, да се плови што ближе обали. Капетан на нашем „Тимзаху“ пловио је далеко у ширину, али кад је примијетио да смо залутали, највишом брзином допловио је к нама дајући сигнале, да се удаљимо од пличине у ширину мора, јер смо били у опасности од насиједања на пијеску. На подне, кад је параброд био наспрам ушћа ријеке *Скумбре*, „Смирна“ се усади у пијесак. Требао је читав сат маневрисања док се параброд скинуо с подморског пјешчаног насипа. Срећа што је море било мирно, иначе могло се ту остати, и Бог зна што би с нама било. Шта се догодило са дном параброда наравно ми нијесмо могли знати, но по прилици ни командант параброда нити амирал-паша нијесу ништа знали.

С увјерењем, да смо избјегли сваку опасност од насиједања на пијеску, параброд је окренуо далеко у ширину, а ми смо сјели за богату царску трпезу. Раскош у посућу, раскош у многобројним јелима измијешаним из турске и француске кухиње; оркестар је интонирао разне турске арије, док смо се ми частили разним јелима и најбољим вином из царског подрума.

Параброд „Смирна“, ма да је споља изгледао окићен, обојен, унутра позлаћен и сјајан, припадао је *шари* и бродовима турске морине; он је једва чинио десет миља на сат. Ми нити смо имали повјерења у солидност брода, нити у способност турских помораца, јер на њем немаше ни једног странца, чак и макнисте бијаху Турци. У страху смо једнако били, тим више што је пут био дугачак.

Први акшам нашег путовања затекао нас је у ширини наспрам Валоне. Читана је молитва, свирана Султанова химна и пали узвици *чок јаша Падиша*. Ми смо учествовали у молитви стојећи гологлави. Овај приказ понављао се сваког дана до нашег доласка у Цариград. У вече је био велики дине, а послије представе кинематографа.

Ноћ љетња, врела, мрачна, без мјесечине. Прошли смо Санти Каранта и ушли у Крфски канал. Многи из књажеве свите, из предострожности, стојали су на мосту код команданта брода, да пазе како се маневрира њим у ноћној тмини. На највећој тјескоби канала постоји један крш на самој средини. На њему вазда пламти лантерна, која даје знак да јој се бродови не примичу. Колико су турски команданти, амирал и корманоши, вјешти поморци у мало нијесу ударили бродом о крш. Наши који су били код команданта видјели су опасност, али нијесу могли помоћи већ је параброд прошао на десет до петнаест метара поред крша. Турци који су такође опазили опасност, дали су се у дреку и

произвели читаву панику, која се утишала чим се видјело да смо изван опасности.

Дивно освијетљени Крф примамљиваше нас да му се по могућности приближимо. Књаз и Књагиња хоћаху се радо извести на сухо, да се поклоне моштима св. Спиридиона, али будући је била ноћ није им се могла та жеља испунити, већ је остављено, ако се могне, да се у повратку учини.

Острва Цефцефалонију и Зант мимоишли смо ноћу. Петнаестог параброд је пловио поред западних обала Мореје, које се слабо, без догледа, могаху видјети. Кроз тмину густог испарења једва се виђаху брда гола без вегетације и села с бијелим кућама, разасутим у чешћим и ређим гомилицама, као лабудови. Та монотонија пратила нас је до Матапана, крајње тачке Мореје на југу.

Испод Матапана прошли смо 16. августа око подне. Та крајња тачка Мореје злогласна је због силних морских валова, које с великом муком параброди и бродови у вријеме еквиноција прелазе. Често пута сам овуда пролазио, а ја нијесам знао гдје ми је глава, али овога пута море је било мирно као уље. Матапан има још једну гласовитост: на самој понти живи један испосник — *anachorète* — који се ни с ким не састаје, а мрнари, при пролазу бродовима, кад је мирно море, доносе му по нешто за храну.

Послије разговора с Турцима, међусобних шала и забава, требало је поновити у ноћној тишини размишљања о главном циљу овог путовања. Владари куда год путују морају имати неки циљ, који имају путовањем и састанцима с владарима других држава да постигну, стога се сваки корак њихов у иностранству прати с великом пажњом. И овај пут нашег Господара имао је свој циљ. Мноштво разноврсних питања имало се покренути пред Султаном и Високом Портом, а колики број од њих могуће је постићи није се могло предвидјети. Прије свега требало је подијелити своје улоге: што има Господар да третира са Султаном, а што ја с великим везиром и министром иностраних дјела.

Господар је примио на себе да говори са Султаном о овим важним питањима: У случају да Аустрија прогласи анексију Босне и Херцеговине би ли Турска изашла да с оружјем брани своја суверена права, и ако би, би ли примила Црну Гору за своју савезницу и под којим условима. Ако би Аустрија или Италија потпириле револуционарни покрет у Арбанији, било поради интервенције или привремене или трајне окупације, би ли Турска заратила ма с којом од њих и би ли примила Црну Гору за савезницу и помоћницу у одбрани Арбаније. У случају пobjеде над нападачем, би ли се Црна Гора могла надати територијалном раширењу у награду за своје ратне услуге. Би ли Султан дао дио своје редовне војске и башибозука арнаутског под команду Господареву, да се заједно бране с Црногорцима од нападача. Хоће ли дати топова, пушака, муниције и тајина за војску која

би под командом Господаревом била. У случају пак напада Бугарске на Србију, би ли Султан дозволио слободан пролаз црногорске војске преко Санџака у Србију.

Господар је још примио на себе, да говори Маршалу, амбасадору германском, о успостављању правилних дипломатских односа између Германије и Црне Горе, који су били прекинати још од посљедњег рата с Турском, погрешком ондашњих наших вођа политике, о чему сам говорио на другом мјесту.

Господар је требао да говори Султану и о потврди Фирмилијана за митрополита Скопљачког, о чему се Србија занимала. Ма да су наши односи са званичном Србијом били до крајности запети ипак је то питање било опште-народно, стога смо, и без дослуха са Србијом, хтјели јој припомоћи у томе питању.

Мени је пала у дио улога да говорим с великим везиром и министром иностраних дјела о свима неријешеним питањима на граници; да покренем питање о трговинском уговору, о консуларној конвенцији, о конвенцији са екстрадицију, о поштанско-телеграфском уговору, о регулисању вода у Скадарској Области и исушењу Скадарског Језера. Најпослије, ако нађемо добро расположење за рјешење поменутих питања, требао сам да покренем питање о Јадранској жељезници са изласком у Бару.

Пошто смо сваку тачку поново расправили, пошли смо на одмор, па да размишљамо о својим улогама.

Зашто је књаз Мирко пратио оца у Цариград, а није малољетан? У томе је Господар имао више разних побуда. Он је имао у својој глави мноштво планова, у којима га је веома често срећа пратила, те је у многим, по изгледу немогућим, срећно успијевао. Међу јевропским силама расправљало се македонско питање, у смислу да јој се дадне извјесна аутономија, са једним хришћанским принцом за гувернера. Књаз је повео собом књазу Мирка да га Султан позна, па ако би му се допао, кад би га ма ко кандидовао за тај положај, да би га Султан признао пред другијема. У случају кандидовања којег принца бугарског или грчког, а Србија их није имала, кандидација књазу Мирка била би најцјељисходнија. Црна Гора није велика, да би могла скоро анектирати Македонију, тим више што су њене границе удаљене од Македоније. Међутим, то питање није стављено у програм да се о њему говори, јер је било сувише деликатно, већ нека говоре саме прилике из којих се могу извести разни закључци.

Августа 16. путовали смо између многобројних острва Архипелага. Пловили смо поред великог острва Митилене, цијелог дана нијесмо га могли изгубити из вида. Запитивали смо се, што ово значи те се тако споро крећемо. Погледивали смо на колице које обртањем показује брзину кретања. По њему смо примијетили да параброд не чињаше више од четири до шест миља на сат. Међутим свирање музике, разговори, шале, шетње по пространом крову, приче о грчкој митологији, с којом је скопчано свако

острво и сваки шкољ у Архипелагу, заносили су нас, да нијесмо ни помишљали о каквој опасности. Пигет и Неиком највише су се продуцирали у митологији, надмашујући се ко више зна. Они су нарочите књиге за то носили, које су на само читали, тек да покажу своју великоученост. Наслонио сам се у кабини по подне и чуо сам како море запљускује у параброд више него обично, али о каквом злу нијесам ни снивао, јер је море било мирно, а били смо близу Дарданелима, па и да се промијенило вријеме не бисмо патили. Књаза Мирка бјеше обузео неки нервозни смијех, да га није могао обуставити. Мени не бијаше тај његов смијех пријатан. Кад год сам имао тако конвузилни смијех, или га видео на другоме, морало ми се нешто непријатно догодити, стога сам му говорио да се уклони, да ако би га тај смијех оставио. Сви од свите секундирали су му као манити. Он ме није хтио послушати, већ је продужио смијати се, али сам се ја уклонио, само да га не слушам.

Пошто је Господар пошао да спава, и ми смо се размакли по својим кабинама. Ноћ врела као у Сахари, тим врелија што се параброд једва с мјеста помицаше. Февзи-паша са штабом није лијегао. Он је стојао на мосту команданта, викао, грдио команданта и цио штаб. Сва снага макине употребљена је биле на помпирање воде, којом су доњи бојеви параброда већ пралиспуњени били, само је још макина била слободна од потопа, да не експлодира. Февзи једнако је настојавао да увезе Књаза и Књагињу и других што више може стати у баркама, а ко остане и нека гине. Тако је мислио учинити, па да се чека зора и тражи помоћ из Бешике, од које нијесмо били далеко. Турци су га молили да имадне стрпљења до Бешике, дотле да ће удвојити снагу помпа за избацавање воде. Он је у очајању викао, да не може допустити да погине један владар, а притом гост Султанов, већ га треба одмах извести из параброда, који може од минута на минут потонути или прснути.

Амирал-паша са цијелим штабом и турском свитом савјетовали су се како да поступе: или да послушају Февзи-пашине савјете, или да иду даље пут Бешике. Неки су мјерили висину воде у параброду, други су удешавали пумпе, трећи су мјерили количину придоласка воде са количином избацања, па су се ријешили да се до Бешике иде; иначе изложити владара на пучини морској да проведе ноћ бојали су сегорега. Дотле су све барке биле у приправности, ако се не могне избацањем прилив воде одржати у равнотежи, да се баркама спасе Књаз, Књагиња и колико више може других. На параброду било је више од стотину лица, сљедствено већи дио би остао да дијели судбину с парабродом.

Сва снага макине употребљена је била на помпирање воде, да не би поплавила макину, стога се је параброд тек помицао с мјеста; притом велика водена маса удубила га је у море и тијем отежавала пловљење. Да је случајно мали вјетрић узбуркао

море испод Матапана или гдје друго, заљулала би се водена маса у параброду, те би га била разврнула, било преврнула или утопила. Али промисао Божји чувао је Књаза, Књагинју и све нас, да не нађемо гроб у дубинама морским, већ да коју годину још проживимо. Море је једнако било мирно, а ми смо спавали, а да нијесмо ни знали у каквој грозној опасности се находимо.

Чим је параброд ушао с великом муком у залив, тако звани *Бешика Бег*, Февзи-паша пробудио је Књаза, открив му опасну ситуацију у којој је био и у којој се још находио. Књаз је хитно пробудио Књагинју, али јој најприје није казао о опасној ситуацији, ма да она није ни мало страшљива. Књаз Мирко и Февзи-паша будили су нас остале говорећи да је дошао други царски јахт, да нас прихвати, али брзо да се наредимо и да одмах излазимо. Књаз Мирко дође у моју кабину, каза ми у чему је ствар, те се спремих на врат и на пос за излазак. Погледав кроз прозор, угледао сам једну турску фрегату са свијетљеним катаркама од врха до мора, а мало даље варошицу Бешику.

Нашом срећом дошао бјеше из Пиреја наш мали „Тимзах“, те ми сви на њега, у мјесто на други царски јахт. Он је много скратио пут проласком кроз Коринтски канал. Књажева свита, сви Турци с музиком, слуге, баули, све се у тили час натрпа на „Тимзах“. Чим су Књаз и Књагинја изашли из „Смирне“, она је свом снагом машинџе насукана на пличину, која се је у близини находила, како би један дио параброда остао изван, док би други потонуо, јер му више ни машина ни помпе не могаху помоћи.

Ово пребацање трајало је од два до три сата по поноћи. У страху и пребацању једва дочекасмо зору, јер је свака опасност страшнија у мраку него при свјетлости. Пошто смо се једном трсили мрака, а и страха, и међусобом разабрали о свему што је и како је било, честитали смо Књазу и Књагинји и један другоме нови живот.

СТИЈЕШЊЕНИ НА МАЛОМ „ТИМЗАХУ“ ПОШЛИ СМО ПУТ ДАРДАНЕЛА, али се нијесмо могли довољно раскрстити од помишљања на грозну опасност у којој смо за толико времена били. Послије два сата пловидбе дошли смо пред варош Дарданеле (Султанија), одакле су Февзи-паша и Амирал-паша обавијестили двор о свему и тражили други параброд, да прихвати књажевски пар.

Но да се повратим и да нађем узрок овоме тешком догађају. Напоменуо сам да се је параброд насукao био на пијеску према ушћу ријеке Скумбре, недалеко од Драча. На дну провалила се рупа, јер је дно било гњило, која је пловљењем и продирањем водене масе постајала све шира. Да су Турци одмах опазили шта се са дном параброда десило, могли су рупу затиснути, али су они опазили пошто је вода напунила доње дјелове параброда; дакле морало се ослонити на помпирање воде, докле ни оно

није било довољно. Богу и лијепом времену има се благодарити те катастрофа није наступила.

Августа седамнаести провео се цео дан у Дарданелима на „Тимзаху“. Пред вече Књаз и Књагиња, књаз Мирко и свита пошли смо на једном малом броду од турске марине на прегледање једног дијела турске флоте, која у Дарданелима једнако стационираше. Ту бијаше шест великих оклопница, више фрегата, авизо и корвета. Кад се је Књажевски пар примакао флоти, поздрављен је са амиралске оклопнице са 21 топовским метком и са свирањем *аустријске химне*, постројењем мрнара по катаркама. Турци као Турци нијесу имали црногорске химне, па су отсвирали која им је прва до руку дошла, а имали су је кад потражити код царског оркестра на „Тимзаху“. Февзи-паша да цркне од иједа, а ми смо се слатко смијали. Ноћ смо провели као срделе на малом „Тимзаху“. Отмјенија мјеста, којих је на истом мало било, уступили смо Турцима. Ја и Пигет добили смо такођер почасно мјесто, спавали смо на уклупченом конопу на крми. Али кад би све у животу ходило по вољи, било би сувише монотono, те не би било занимљиво.

Августа 18. провели смо цео дан у Дарданелима, очекујући други параброд, да нас прихвати. Неки из свите, који су имали цивилних хаљина, излазили су на крај; ми остали остали смо на јаhti. Цијелог дана долазиле су визите. Власти војне и цивилне изређивале су се једна за другом, грчки владика са свештенством, као и консули великих сила учинили су подворење Књазу. Консули на Оријенту сматрају се за велике личности. И заиста они који су од каријере велику улогу играју, јер уз консуларни имају и дипломатски карактер. Међутим консули у Дарданелима бијаху све сами мјесни банабаци; међутим то им није сметало да се праве важнима и да арборирају заставе дотичних држава.

Приступ у велике фортице у Дарданелима сваком странцу, без разлике на положај, забрањен је. Међутим, Господар је изјавио жељу, да би рад био с Књагињом, књазом Мирком и с малим бројем из своје свите прегледати једну од великих фортица. Командант фортица то није смио на своју одговорност допустити, већ је телеграфично тражио дозвољење у Илдизу. Пред вече дође на малом броду главни командант фортица, прими књ. пар, књаза Мирка, мене и само једног ађутанта, и поведе на највишу фортицу звану Султанија. Ова велика фортица налази се на уласку у тјеснац. Тешко је и најповршније описати фортификациона чуда те фортице, сазидане пола у море, а пола изнад. Поред дебелих зидина, челичних кула и кроз подземне и подморске лавиринте брзим кроком смо пролазили, можда баш зато да ниједан нема времена упамтити у појединостама ништа од свега што је видео. Турци гледају свакога без разлике ко није њихове вјере с неповјерењем и непријатељским оком, стога смо галопирали да час прије изађемо на други крај, како се не бисмо истим путем повратили. Велики силни опсадни топови, за чији

број нијесмо смјели ни запитати, бијаху изукрштани у свим правцима, али највиши број бијаше управљен пут запада т. ј. на улазак у канал. На једној челичној табљи виђаше се највиши топ на свијету новог система.

Сви висови дуж канала, од морске површине до испод ње, па на самим врховима, утврђени су видно и подземно и наоружани стотинама топова и то на обије стране канала, као и снабђевени разним справама, ланцима, минама, што чини пролазак на силу немогућим. Канал је дугачак 68 километара, а широк како ће, од 2 до 9 километара. Цео тај дугачки простор утврђен је каменим, земљаним и челичним фортицама.

На први поглед невјешта посматрача, као што сам ја, учинило ми се да је пажња обраћена на страну мора и сва сила одбране на њу усредсређена, а да страна са суха није равномерно сачувана, већ да је приступачна непријатељу. Толико забиљежених само за то да се види какву је импресију учинио цијели положај ствари, које сам посматрао цијеле два дана.

Пред вече стиже Турхам-Паша, један од Султанових фаворита, на царском јахту „Изедин“, да нас прихвати и поведе у Цариград. Ноћ исто проводосмо на „Тимзаху“, па да не би дошли дању 19 августа, кад је Султан заузет примањем званичника приликом прославе дана његовог ступања на пријесто, удешено је да се дође у Цариград 19 августа у први мрак. И ову ноћ проводосмо као и прву, али му може бити, тек нека је путовање интересантније разноврсним варијацијама.

У јутро рано 19. августа Књаз, Књегиња, књаз Мирко, као и обије свите пријешли су на „Изедин“. Господар је остао на „Тимзаху“ задржав и мене с њим. „Изедин“ је први прошао Дарданеле до Галипоља гдје је имао да прихвати Господара. „Тимзах“ је плсвио тихо, како би Књаз могао разгледати све водне тврђаве дуж канала са обије стране.

Дарданели су утврђена врата од Цариграда са Средоземног мора. Дуж канала су четири мале варошице на обије стране, са великом вароши на излазу, Галипољи, са 20.000 становника. Све четири варошице су страшно утврђене, док Галипољи је без утврђења. Под Галипољи Господар је пријешао на јахту „Изедин“ и продужили смо пут Мармаром у правцу Цариграда. Море бијаше узрујано без великих таласа, по чему се виђаше да је Мармара огранак Црног Мора.

„Изедин“ је један од најљепших Султанових јахта, али није са елисом, већ са колима на обије стране. Ко је био у Цариграду могао га је видјети пред царским двором Долмабашче, означајући локалним и другим парабродима, да се не примичу царским дворовима, како не би мрчили димом мермерне фасаде њихових зидова.

Мармара је мало море. Оно изгледа као какво велико језеро. С јахта виде се обије обале. Румелијска обала ниска, анадолиска пак почиње са нагнутим равнинама, искићеним, селима и варо-

шицама па се уздиже до великих висина. Пролазило се је поред више острва од бијелог мермера, по чему се и море назива Мармаром. Аја-Софија, све велике џамије, царски дворови и мноштво других сазидани су од мермера са тих острвчића.

Између два велика мора Мармара изобиљује сваковрсном рибом; јер им је туда потрк из Средоземног мора у Црно море и обратно.

Кад је јахт био према високом фару С. Стевана, мрак се је примицао к нама, а ми к Стамболу. Кад је био према Једикуле, већ је била ноћ, али ноћ претворена у дан освјетљењем свију мунарета, државних зграда, приватних кућа, башта и босфорских главичица. У порту блистају се сви бродови свију народности, од врха катарака па до морске површине. Азијска и јевропска страна утркивају се која ће коју у сјају надмашити. Кад је јахт минуо т. з. Сарај Бурну, крајњу тачку од Стамбола у Босфору, показао нам се је Златни Рог обасјат с обије стране чаробним освјетљењем, као и по средини на турској флоти и мноштвом виших и мањих бродова. Освјетљење је било поводом прославе дана ступања Султана на престо.

Заиста тај приказ, у тако огромном недогледном простору, јединствен је на цијелом свијету. Величанственијег момента за долазак једног госта Султан није могао изабрати. Јахт се је тихо примицао царској палати Долмабашче, по узбурканом мору, које изгледаше од рефлектирање свјетлости као да је и оно у пламену. Чим је „Изедин“ стао пре палату, изашло је мноштво дворских достојанственика на кров, да поздраве високе госте. С јахта пријешло се на један мали параброд звани „Гуек-Су“, а с њега изашло се на сухо, пред високи гвоздени грижаж палате, који ју с морске стране чини неприступачном. У башти палате чекали су госте чиновништво свију редова, упарађена војска и музика. Пошто је књажевски пар заузео мјеста у отвореним дворским колима, начинила се дугачка поворка од измијешаних Турака и Црногораца.

Од палате Долма-Башче до Илдиза има цијелих 20 минута да се колима иде. Дуж цијелог пута нагомилана је била маса народа и војни шпалири. Ишло се кроз сјајно освјетљене улице, док се дошло до нагнутог парка од Илдиз-палате, који гораше у пламену чаробног освјетљења. Рекло би се да није било ни једне гранчице у парку, која не носаше по неколико фењера и лампијона. Тај сјај увеличаваше велика маса, нарочито женског свијета, у одјећи разноврсних, понајвише отворених боја.

Пред капијом Илдиз-палате бијаше упарађена чета Арнаута из царске гарде, с музиком која интонираше црногорску химну. Под пероном, наврх степеница од бијела мермера, застртих меким ћилимом из знамените фабрике Ерен-Кеа, стојаше Султан Хамид сам, а на дну с једне и друге стране стојаху дворани у галапаради. Кад је Књагиња сашла из кола, Султан се спустио неколико степени, поздравио се с њом и Књазом, па је узео Књагињу испод

руке, повео је кроз пространу салу испуњену турским великашима, па ју је увео у други салон, пред чијим вратима стојаше Ферид-паша, велики везир, Тевфик паша, министар иностраних дјела, с осталим министрима. Најприје су ушли у салом с гостима велики везир и министар иностраних дјела. Од књажеве свите позвао је мене, моју жену, госпођицу Ненком и министра Бакића, нашег посланика у Цариграду. Двокрилна врата затворише се, Султан представи Књазу и Књагињи в. везира и министра иностраних дјела. Господар је представио њему двије госпође, мене и Бакића. Он нас је познавао од давних времена, стога нам се сам примакао, љубезно нам пружио руку и удостојио по неколико ријечи. Затим се опет повратио код гости и разговарао се, поклањајући велику пажњу књазу Мирку.

Послије аудијенције од пола сата Султан је узео Књагињу испод руке и зашли су у велики салон, гдје је настало представљање свите. По свршетку те церемоније изашло се из двора и пошло до пред палату. Увезли смо се у лађу која нас је одвезла на Емиргијан, књажев дворец кога му је Султан даровао 1884. године. Од Долмашећ има сат пута лађом, а путовало се кроз чаробни Босфор, величанствено освијетљен. У једанаест сати извезли смо се на кеј пред дворцем. И наш двор утркивао се са другим дуж Босфора у раскошном освјетљењу. Море испод двора бијаше покривено чамцима, испуњеним ханумама из оближњих харема. На кеју бијаше се искупила гомила Црногораца и Примораца, који су поздрављали књажев пар са усклицима „живио“. Једва на поноћи могли смо сјести за богату царску трпезу. За цијело трајање објед а свирала је музика. Ватромет с Галијаде пред двором увесељавало је мноштво народа, који је био прекрилио цио кеј до испред дворова мисирског Кедифа, који се пружаху сјеверно од књажевог двора. Петарде бијаху тако силне као да су топови пуцали. Стакла на прозорима почеше прскавати. На нашу молбу петерде су престале пуцати, али смо сјутра дан видјели колико је великих стакала на прозорима поразбијано.

Књажев двор на Емиргијану сувише је велик, али није са-зидан од крша или опека, већ из прекрштаних гред, између којих празнине су попуњене опекама. Споља је циментиран, па поврх њега стављене штице бијелом бојом премазане. Прозори су чести и велики с великим једноставним стаклима, која се одозго на ниже спуштаху. Двор је на два висока бјџа, са пространим сутереном у коме може стати батаљон војске, да се и не примијети. Подијељен је на три пространа одјељења: селамлук или салон за примање, харемлук и одјељење између њих. Селамлук и харемлук наднесени су над морем и испод њих пролазе пјешаци. Средина је унесена унутра, испред ње је тараца гвозденим гријажем ограђена, испуњена цвијећем и разним изабраним биљем.

У двору има деведесет одјељења разне величине, међу којима четири велика салона од 10—15 метара дужине. Има два

пространа уласка по од 18 метара дужине са одговарајућом ширином. Испред њих су степенице од бијелог мермера. Турска бања је сва од мермера. Пумпа на пару за избацавање воде је у горњој башти. Има затим и стаклена башта за лимуне и неранџе. Једном ријечју све је обилато и раскошно.

Све велике сале застрте су великим ћилимима, намјештене богатим мобилем, освијетљене многобројним лустерима у кристалу; украшене великим огледалима.

И ако се у турским кућама ријетко може виђети каква слика објешена о зидовима, у овим салама их је било. Султан је двор испунио, само да сјајније дочека госте. Шта више дао је учинити велике поправке споља и изнутра двора.

Најглавнија важност овога двора је у томе што је на самој средини Босфора, те није изложен вјечитом вјетру од Црног Мора. Он је на дивном положају, до дворова и пространих башта мисирских кедива. Има велику башту са најодабранијим биљкама, које на Босфору успијевају. Подигнута је на тарацама уз навишицу, снабђена чесмама-каскадама, павиљонима, а опкољена високим зидовима. Са стране мора ограђена је високим гвозденим гријажом, а на средини је велика капија којом се улази у башту и с ње мермерним степеницама у двор.

Овај богати двор примио је Господар од Султана 1884. год., кад сам ја био отправник послова у Цариграду, стога сам га добро познавао.

Господар, Књегиња, књаз Мирко и сви из свите једва су чекали доба да прегледају двор. Неки су га обигравали рано из јутра. Господар и Књегиња такође су похитали да га прегледају. Наравно да су били очарани величином, унутрашњим сјајем, спољашњим изгледом, изванредним положајем. Једина му је мана, и то велика, што је сувише велик. Њега је саградио један од принчева мисирских поред дворова мисирских кедива, и стојао у њем све док га је Султан купио, да га Књазу дарује. Толика и таква зграда за Црну Гору била је теретна због скупог обдржавања.

Августа 20. Књажев пар и свита пошли смо у Илдиз. гдје смо доручковали, али без присуства царева. Јилдиз је скупа мноштво дворова, киоска, павиљона разне величине и пространог парка, озиданог високим бедемима. Султан никад никоме не чини визите изван зидова Јилдиског рејона. Стога није дошао на Емиргијан, да врати Књазу и Књегињи визиту, као што би по правилу требало да буде. Он је одредио т. з. *Мерасим кијоск*, да у њем врати визиту Књажевом пару. На сат по подне царска визита је свршена. Повратили смо се на Емиргијан, гдје смо остатак дана и вече провели.

Сјутра дан, 21. августа, Господар је цијелог дана давао аудијенције турским министрима, маршалима и дворским великодостојницима. Ферид-паша, велики везир, није долазио извињавајући се болешћу.

У вече истог дана био је велики галадине за сто и двадесет лица. На челу трпезе, а не на средини, сједио је Султан, десно Књегиња, лијево Књаз, дуж трпезе ми други, а на другом челу три царска принца и књаз Мирко. Доста је рећи да је трпеза била царска, натрпана сребром и златом, окићена златним вазовима испуњеним мирисним цвијећем и камелијама, освијетљена кристалним лустерима и позлаћеним канделабрима. Колико бијаше тога чуда на трпези, једва смо се могли видјети са онијема што су наспрам нас сједјели.

Музика је свирала. На трпези тишина, није се могао чути ни шапат, јер је у томе дворски етикет. Пред свијема огромни број чаша за разна вина, али пред Турцима стајаху све празне, осим оне која је служила за воду. Пред Султаном немаше до једна чаша, и то за воду. Турци, ма да радо пију алкохолна пића, из куртоазије и вјерских обзира пред падишом нијесу хтјели никаквих вина окусити.

Мени дугачак, послуга брза, али је дине трајао сат и по. За све вријеме само је Султан говорио гласно, али преко драгомана, час с Књазом, час с Књегињом и ни с ким више. Морало му се признати, да је предмет разговора био изабран и отмен. Ја сам био близу, па сам могао сваку ријеч редовно пратити. Сједио сам између Великог везира и Етхем-паше, побједитеља Грчке, који се усудио, те је са мном подуже тихо говорио. Велики везир сједио је као кип, гледајући укочено пред собом, а да није ни једне ријечи прошаптао. Здравнице није било, јер тај обичај у Султановом двору не постоји.

Иза трпезе пошло се у простране салоне Мерасим кијоска. Султан с гостима ушао је у посебни салон, па је позвао неколико његових великаша и неколико нас из Господарева свите, те смо присуствовали малом концерту, Књаз Мирко свирао је на пјаноу, па са њим један седмогодишњи Султанов син, који је одлично свирао „Троваторе“ са својим учитељем. Затим Султан позва своја три зета, сви тројица паше, да их представи Књазу и Књегињи. Један бјеше син Дервиш-паше, други син Гази Осман-паше, а трећи син Гази Мухтар-паше. Таква три див-момка нијесам никад видио. Један од њих дрхташе као прут, а сви се бијаху у лицу промијенили, што је значило колико страхопоштовања је њима улијевала појава Султанова. Иза свега тога путовали смо сат и по сухим и морем де Емиргијана.

Сви амбасадори сила становаху у својим љетниковцима, у горњем Босфору. Господар и Књаз Мирко чинили су им 22. августа прије подне визите, а после подне примали су их.

Султан је намјеравао дати у Јилдлизу један дипломатски дине, али да би Књажевском пару учинио једну пријатност више, дипломати су позвати у књажевом двору на Емиргијану. У пространим салама књажевог двора скупили су се сви шефови страних мисија са госпођама. Господар их је имао гдје примити, јер ниједна јевропска амбасада нема толики број пространих

сала. Од турске стране присуствовао је министар иностраних дјела с великим бројем дворских и других великаша. Позватих било је свега 84 лица.

Дипломати су чудновата армија, они никад ниједну прилику пропустити неће, а да не потраже информације које су им од потребе. Ниједан од амбасадора није изостао што се није дотакао, да по нешто дознаде о дочеку, о султановом расположењу према књазу и књегињи, као и књажевој мисији због које је дошао у Цариград, и је ли га султан позвао, или се сам понудио да дође. Ни један није пропустио, а да ме не пита зашто је књаз довео собом свога сина, књаза Мирка, и како је он у вољи Султановој. Добили су одговоре како је које питање заслуживало. У питањима о књазу Мирку свакојему сам дао одговор такав да им дам мислити, да је одређен да може некад велику улогу на Балкану играти; да га Султан обасипље сваком пажњом и благовољењем, и да је заиста књаз Мирко младић од вриједности.

Неки Конобијани, италијански отправник послова, чињаше изузетак од свију представитеља страних држава. Он једини избјегаваше сваки додир с нама, те се кријаше по кутовима салона. Његово понашање много ме интригирало. Ваљда је претендирао да се Књаз и Књегиња одвоје од амбасадора и њихових госпођа, да се с њим забављају. Пошао сам к њему у један кутић, гдје се бијаше сам уклонио, рекао сам му у финој форми, да се чудим што се господин држи у осамљености, а право би било, да се сматра као у својој кући и код својих. Хладно и гордељиво, као што је у опште тон италијанских дипломата, одговорио ми је да му је добро и ондје гдје је и да боље не тражи. Кад сам наишао на ту индиферентност, оставио сам га и Књазу о свему саопштио, молећи да га сасвим игнорише.

С ким сам се год разговарао, пазио сам да ли ће Господар ступити у подужи разговор са маршалом фон Биберштајном, амбасадором њемачким, о одношајима између Њемачке и Црне Горе, али од тога не би ништа, те једна тачка нашег програма паде у воду.

Руски амбасадор Зиновјев позвао је Књажевски пар да присуствује служби Божијој у капели на Бујукдере и на доручак. Послије подне 23. августа пошли су да прегледају царске палате, а ја сам пошао на Високу Порту.

По установљеном правилу на Високој Порти, најприје сам пошао код Тefик-паше, министра иностраних дјела, и на дуго и широко говорио му о свима питањима која су, према већ изложеном програму, мени припала да их третирам. Министар ме саслушао стрпљиво и од сваког питања узео биљешке. Сва поднесена питања нашао је не само за остварљива, него шта више за гаранцију пријатељских одношаја између двије сусједне државе, обећајући, по турски, приступ у најкраћем року к извршењу свију предложених тачака.

Из „Харџије“ пошао сам код Ферид-паше, великог везира, поријеклом Арнаутина. Велики Везир, као и министар, објеручке је примио све тачке мога предлога и обећао да ће их у најкраћем времену поднијети Министарском Савјету на ријешење. Међутим одавно сам почео преговарати са турским државницима, па сам унапријед знао да су њихова обећања само један дио програма о лијепом дочеку Књаза и Књегиње, а чим прођу Дарданеле, да ће свако питање на истом мјесту остати гдје је и покренуто било.

У свакој прилици, при примању страних владара, селамлук је био једна важна тачка у програму о дочеку. У чему се састоји церемонија селамлука, то је опште позната ствар. Партикуларност те церемоније овога пута састојала се у томе што је Султан дошао у кијоск одакле су Књаз и Књегиња гледали полазак и повратак Султанов у џамију, те су одатле заједно гледали дефиловање војске 24. августа.

Поред свега што се око нас обртало и окретало, мени је најглавнија била брига да Господар по програму говори Султану о питањима које су његовој улози припадала. По његовом одобрењу, ја сам у главним потезима открио Турхан-паши о чему би Господар рад говорити Султану, како би био обавијештен раније, јер су питања таква о којима треба добро размислити, па одговорити. Господар ми је обећавао из дана у дан, да само очекује згодну прилику, па да ће о свему говорити Султану. Дан поласка примишаше се, а Султан претрпао љубазношћу и парадама Књажевски пар, да се није могао улучити један минут, да се може с њим говорити, што се не би нарочита аудијенција тражила. Молио сам непрестано Књаза да тражи један састанак на само са Султаном, али је он то одлагао. Јасно сам примијетио, да Султан чини све могуће како би избјегао састанак с Књазом у четири ока. Не користити се овом приликом и не расправити бар један дио важних питања, био би пут без циља. Бог зна хоће ли се већ икада оваква прилика ukazати за расправљање тако важних питања. Књаз је знао да је Султан најперфиднији човјек што се замислити може. Он је у стању био сваку ријеч, коју би Књаз рекао, која би била противу Аустрије, казати је Аустрији; ако је противу Бугарске, казати је Бугарској; ако је противу Србије, казати је Србији; а то би могло грдно компромитирати наше одношаје са поменутиим државама. Стога му је тешко било уложити, да Султану говори о онако замашним питањима. Аустријски и српски посланик сваког дана за вријеме Господаревог бављења у Цариграду, ишли су у Јилдиз и у Харџије и трудили се да ма што дознаду је ли Султан учинио с Књазом ма какву политичку комбинацију или договор, који би се њихових интереса тицао.

У јутру рано 25. августа држана је мала војна смотра у околини Јилдиза, у почаст Господареву. Сали-паша, ађутант Султанов, аташиран Књазу, дан прије смотре показао је Господару план смотре. Сјутра дан неко га је просочио Султану, да је

изневјерио војну тајну. Тај млади паша изгледаше веома окретан и ваљан човјек. Султан се на то толико наљутио, да га је одмах прогнао из двора и послао у регименту. Књазу га је веома жао било, али није могао за њега ништа више учинити до толико да се његово прогонство одложи до поласка из Цариграда. Једном смо га послје тога виђели и примијетили смо да носи мртву главу на раменима.

Послије смотре Књ. пар, с великом сјајном пратњом турском и својом, пошао је у Патријаршију да присуствује свечаном благодарењу, кога је Васеленски патријарх, у његову част приредио. Патријарх Константин већ бијаше на престолу у цркви, окружен митрополитима, владикама и синодом. Црква бијаше преиспуњена народом, у којој низами држаху ред са натакнутих бајонетима. Кад су Књаз и Књегиња ушли у цркву, стаде вика народа са „живио“ и „зито“ као да се је било на каквом отвореном пољу. Патријарх је изговорио сходну бесједу на грчком језику, коју је велики логотет преводио на француски. По свршеној црквеној церемонији пошло се у Патријаршију. Књаз, Књегиња, Патријарх са свитом ушли су у један побочан салон, да се причека докле се црквени великодостојанственици прикупе у великој сали. Кад се синод духовни и цивилни прикупио, ушао је Патријарх са гостима у велику салу. Сљедовало је представљање митрополита, епископа и других достојанственика. Том приликом виђели смо Фирмилијана, кандидата за скопљанску митрополију. Затијем се посиједало. Господар је отпочео говорити са Патријархом француски, али му он примијети да се по церемонијалу мора говорити преко драгомана, те је преводио велики логотет Аристархи-Ефендија. С Фанара пошло се незадржавано на Емиргијан, да се спремамо за полазак.

Дошав на Емиргијан нашли смо царске дарове, брилијантске ђердане — *colliers* — табакиере, ордене, ћилиме, арапске хатове с богатим седлима. Заиста све богато до раскошности.

У вече је био опроштајни гала-дине, а послје њега Књегиња је посјетила Султанов харем, па се присуствовало оперској представи у малом дворском театру. Књаз, Књегиња, књаз Мирко сједјели су у Султановој ложи, ми други по другим ложама. Султан је толико разговором занимао госте, да нијесу имали времена слушати пјевање и музику, нити гледати представу.

У овоме моме кратком биљежењу ограничио сам се искључиво на оно, што се односило на путовање Књ. пара. Описивати Цариград, царске дворе, велике џамије, Босфор и све друго што смо видјели, требало би имати перо Чеде Мијатовића, а и времена за тај посао. Међутим, рећи ћу коју о Падишаху о коме се много пише, али разноврсно.

Султан Абдул-Хамид-Хан малог је раста; стаса покучена; главе према тијелу превелике, нарочите лобање; костију од обрва над очима јако натквечених; носа великог, кукастог; очију малих, дубоко у лобању упалих, али бистрих и свијетлих као

планета; ушију великих; зуба великих; уста дугачких. Он је правог ружног јерменског типа, али при свем том главе импозантне. Ума је бистрог. Духовит је, говорник отмен, са садржином веома интересантног. Кажу да је добар отац и великодушан у фамилији. Као добар државник, а зао владар, свакоме је познат. Своју војску пази изванредно и о свим њеним потребама брине се најозбиљније. Перфидан је и вјероломан до злочинства. Турски етикет набљудава до ропског понижења. Зло ономе, који га прекрши.

Велики Везир, министри, Гази Осман-паша, дворски достојанственици сјеђаху у лежама театра непомицни, као кипови, нико се није осудио окренути на лијево или на десно или да коју ријеч с ким проговори. То је тај дворски ропски етикет, који се имитира у цијелом царству. Око пола ноћи дошли смо на Емиргијан, с тијем, да сјутра дан око подне опет дођемо у Јилдиз и дефинитивно растанемо се са Султаном.

Ујутро 26. августа Господар је примио васељенског патријарха, бугарског егзарха и мноштво новинара, Бокеза, Црногораца, као и ђаке наше из Галата Сараја. Ми остали експедирали смо багаж на „Мармару“, који је одређен да повезе Књ. пар до Бара. Испред подне опростили смо се са нашим чаробним Емиргијаном и пошли да се алалимо са Јилдиз-киоском. Доручак је служен у двору без присуства Султана, Затим је Султан примио Књаза, Књегињу, Књаза Мирка у великом двору са истим церемонијалом као при доласку. Аудијенција је трајала дуго. Султан са уобичајеним његовим лијепим фразама обасипао је Књаза, Књегињу и Књаза Мирка; обећањима и изјавама пријатељства није било броја. Најпослије изјавио је, да је разумио све што је њему преко Турхан-паше поручено од Књажеве стране, да је свако питање проучио, али дефинитивни одговор није могао дати док се посавјетује са својим државницима, само да Књаз може се поуздати, да ће он — Султан — сву вољу употребити да свака тачка предлога буде примљена. Тако се је завршио пут Господарев, ма да је многијема задавао бригу да ће ма шта постигнути у корист Црне Горе мимо осталих балканских држава.

Посланицима Аустрије и Србије, у двору на Високој Порти, износили су сва она питања која сам ја на порти изнио, а да о другојем ничему није било ни спомена. Њих је највише жегла помисао о кандидатури Књаза Мирка за македонског гувернера. С тога су с неповјерењем гледали на изјаве добивене у двору и на Порти. Међутим пошто је Господар отпутовао, у Јилдизу, су се хвалили свима страним посланицима да је Султан својом познатом вјештином знао избјећи сваки разговор с црногорским књазом о ситуацији на Балкану и о великој политици.

Са лијепим успоменама величанственог Стамбола, Књаз и Књегиња увезли су се у параброд „Мармара“, а на шест сати у вече дигнута је анкора и ушло се у мрачну Мармару по тихом времену.

Августа 27. прошли смо дању кроз Дарданеле, јер је ноћу сваком забрањем пролазак. Са прве фортице наш стандар поздрављен је топовским метцима, али није било примања власти. У пристаништу угледасмо фаталну „Смирну“ једнако нагнуту, јер у мјесту нијесу имали велике помпе, којом би ју ослободиле водене масе.

Пловећи Егејским морем, није било више ни ријечи о грчкој митологији, већ смо понављали многобројне цариградске импресије, које још трајаху у нашој успомени сасвим свјеже, те смо имали о чем говорити цијелим путем.

Испричао сам Књизу и Књегињи једну интересантну сцену, која се збила на Јилдизу, а они је нијесу могли видјети. Посљедњег вечера, при изласку из двора, Султан, пошто је испратио Књегињу до кола, враћајући се пружио је руку Февзи-паши, министру, при нашем двору, демонстративно пред свима министрима и дворским великодостојницима. Паша, доведен у екстаз изненадном великом милошћу свога господара, бацио се пред ногама Султановима, као да је пала каква клада, пољубивши га у ципеле, у skut, па у руке. Како је треснуо о под мислио сам да се неће више подићи. Колико год та сцена бијаше груба и смијешна, дворска господа гледали су је са завишћу, а ми да могасмо хоћасмо се слатко насмијати. У осталом мислили смо да ће га то високо благовољење главе стати, те да ће од тешког пада, као крутан човјек, прснути. Февзи-паша је од тог дана био добро код Султана.

Радознао сам био какве су импресије понијели чланови Господарева свита од свега онога што су видјели за осам дана бављења у Цариграду. Изненадио сам се њиховом индиферентношћу према свему и свачему, што се пред њиховим очима збијало. Чудноват сам закључак из тога извео. Они су на све гледали као са неке висине, мислећи да су они позајмили онај сјај што су пред собом гледали. Било их је који су замишљали да су они фокус око којег имало све окретати, па у томе замишљају слабо су пажње обраћали на ма што. Мало што бијашу упамтили. Једино што им бијаше јако отворило очи, то су били Султанови дарови, што је који добио. То им је био пријатан сан до доласка у Цариград, а јава у повратку помијешана код неких са дозом незадовољства. Бијаше ту иједа, а и зависти. Данашњи школовани Црногорци не живе више у идеалима, не заносе се ничим, већ су индиферентни према свему што се њих лично не тиче, али у накладу тога прелазе у материјализам и себичност. Међу њима су били у свити и два не-Црногорца. Приметио сам да су њихове претензије и срџбе биле далеко веће од оних њихових црногорских другова. Они су протествовали. Међутим сви смо мање више били добили лијепе спомене.

Од Дарданела до Пиреја путовали смо 24 сата. Августа 28. из далека изашао је на видик Акрополис и други брегови околу Атине. Сви смо рано изашли на кров параброда. Митолошке

фигуре опет се појавише, јер се примицасмо колијевци њеној. Чудно изгледа да су данашњи брегови околине Атине могли бити тако идеални, да су у њима богови, богиње, виле и други духови маште старога времена могли обитавати. Брда су гола, суха, без и једног дрвцета. У њима данас једва би могла коза наћи себи обиталиште, а немо ли дивна стара раса јединска са њиховим боговима. Могуће је да је атински предио другојаче изгледао него данас. Можда су ови голи брежуљци били обучени боровима, ципарисима и другим јужним биљем, што је морало до давати полет чару људске маште онога времена.

Параброд „Мармара“ ушао је на шест сати у јутро у пирејско пристаниште, поздрављен са 21 топовским метком са једног грчког ратног брода. На осам сати бродови свију народа окитили су све катарке заставама, јер је таква поморска куртоазија, кад је један владар, ма које државе у пристаништу.

Пирејско пристаниште је доста велико, али како из голине у годину саобраћај расте и шири се далеким свијетом, постало је уско. Бродови се бијаху у њем збили као срделе. Оно је сигурно за бродове од свакојег вјетра. Ограђено је једним природним језичком од крша, са јужне стране, од широког мора; улазак је узак, али је лако приступачан и кад је велико море, јер је заграђен истим кршем од великих таласа. Први су дошли да поздраве Књаза и Књегињу гувернер вароши Пиреја, предсједник општине и капетан пристаништа.

У Фалерском заливу, близу Пиреја, усидрила се бијаше руска ескадра Средоземног мора. Адмирал Скридлов, са мноштвом официра, дошао је да поздрави путнике.

Краљ Ђорђе не бијаше у Атини, али је Књаз нишао са Књагињом да поздрави Краљицу Олгу. Стога се очекивао долазак принца-наследника Константина, да прими и отпрати путнике до Краљице. Његов долазак очекиван је до девет сати. Најпослије дође и он с неколико ађутаната, међу којима бијаше генерал Васос, који се једини између грчких војсковођа одликовао у турско-грчком рату. Говораше се да он није Грк, већ да је поријеклом Црногорац, из Мартинића од куће Радовића. Збиља то се могаше видјети на физиономији и његовом високом стасу. Он немаше ни једне црте на лицу сличне грчкој раси. Лица дугачка, главе велике, а стаса подобна своме поријеклу, док су Грци ситних црта на лицу, а стасом малени. Васос признаваше да је старином Црногорац.

Диадок је високог стаса, плав, као што му сјеверна раса доноси, од које је по оцу и мајци. О њему сам слушао мноштво неповољних ствари, да је гордељив, да је глуп по природи и да никаквог знања нема. Међутим на мене је учинио добар упечаток. Учинио ми се благородан, нарави тихе, снисходљив, пријатан и љубазан. Дакле, сасвим противно свему ономе што сам о њему чујао од наших књажева.

Господар није званично путовао у Атину, стога није било никаквог званичног дочека. На десет сати извезли су се путници са грчким принцом на крај. Кеј од Пиреја бијаше испуњем народом, који поздрављаше Књажевски пар усклицима и гестима. Такве популације нијесам никад видео. Све ситно, црно, прилично ружно, особито мушки. Да се дигне Леонидас, Периклес и други, па се сретну са Грцима данашње Грчке, одрекли би се да они нијесу њихови потомци. Пиреј је предграђе Атине. На десној страни к мору је Фалер, атинско љетње забавиште и виле. На станици, гдје се сврће у Атину, изашла бијаше краљица Олга с пратњом. Послије уобичајених поздрава и представљања свита, пошло се даље пут Татоје, љетње Краљеве резиденције. Од станице железничке морао се продужити пут колима до дворца. Стегнути у униформама, а по жестокој тропској жези, прашинавим путем ишло се више од једног сата. Пут је вијугао уз брдо, кроз густу гору од саме боровине, коју могаше једна упалена цигарета бачена на земљу сву у пепео претворити. Свима је обраћена пажња на ту опасност, према чему смо се имали владати.

Дворац Татоја нити бијаше много велик нити луксузан, али веома удобан. Изглед величанствен. Виђаше се Атина, Пиреј и далеко у морску пучину, Тихи вјетрић с мора јединствено ублажаваше иначе велику врућину. Двор је опкољен боровима разне врсте, дубовима и платанима огромне дебљине и величине. Дворац у самоћи, нигдје се у близини не виђаше ни варошице ни села, нити другог обиталишта, нити пак какве војне посаде. На једној брдашцу, у близини двора, бијаше подигнута једна мала капела. Мало даље штале за коње и краве, као и мљекарнице.

Свитама бијаху одређена мјеста по околним павиљонима, али у групама, јер се не располагаше с много простора. Диадок бијаше позвао и Турке који су у Господаревој свити били. Турханпаши и другијема не бијаше много пријатно, јер знађаху да су гледани мрко попрјеко од Грка. И заиста Грци не бјеху с њима весели. Можда да су Грци побиједили Турке, веселије би их примили; да су пак Турци били побијеђени, можда не би ни дошли у Татоју.

На сат по подне посиједало се под једним великим платаном за трпезу. Али прије доручка узимала се закуска стојећи; Краљица као Русиња, задржала је тај обичај при грчком двору. Краљичина свита не осрћући се ни на нас ни на Турке нападе на закуску. Да чекасмо гостољубиву понуду грчку, остадосмо без залогаја. Ја ангажирах своје и Турке, да ништа не очекујемо, већ да дохватимо по нешто.

Послије доручка краљица Олга примила је обије Господаре свите у аудијенцију и чинила је серкл. То бјеше једна отмена дама, врло снисходљива, скромна у понашању и у тоалети. Кад је била млада, морала је бити лијепа, али ипак бијаше још задржала велики дио дражесности. По њеној жељи обије свите

уписале су се у њену књигу. Она је остала у Татоји, а Диадок пратио је Књ. пар пут Атине. У Атину стигли смо у четири сата по подне. На станици сјели смо у дворска кола и обиграли варош и не излазећи из њих. Одвезли смо се на Акрополис, да му се поклонимо и да се дивимо томе величанственом споменику старе јелинске културе. Прегледавши Пантеон и развалине других храмова, опет смо се вратили у варош. Видјели смо краљевски двор, фасаде просте, архитектурског израза никаквог. Видјели смо нови амфитеатар за олимпијске игре, који је један богати Грк начинио од бијелог мермера. Видјели смо универзитет и друге величанствене палате, што су богати грчки патријоте са стране подигли. Атина је лијепа нова варош, са мноштвом величанствених споменика старих времена. Најљепше грађевине, јавне и приватне, саградили су Грци из Париза, Лондона, Беча, Цариграда и других градова, јер их има свуда и то врло богатих. Они, као патријоти, ма да су живјели на страни гдје су се богатали, утркивали су се који ће љепшу палату сазидати, да њоме украси своју метрополу.

Само по себи поставља се питање, зашто је Књаз Никола ишао у Атину. Из досадашњих ових мојих прибиљежака не може се ништа знати, јер нијесам ни једне ријечи о томе рекао, само што се може претпоставити да у томе није било какве политичке мисије. Ипак да би се попунила празнина, која већ сама по себи постаје осјетљивом, наводим у кратко разлоге Господаревог доласка у Атину.

Књаз се одавно познавао с Краљицом Олгом из честих путовања у Петроград. Из тих састанака они су постали добри пријатељи, тако да су били у кореспонденцији. Књагињи је било пријатно видјети се с Краљицом, јер проћи испред врата Атине, Коринтским каналом, а не свратити у Атину, не би одговарало личним њиховим одношајима с Краљицом. Посјета је дакле била лична, приватна, без и мало званичног карактера, чему је дочек одговарао. Како Краљ Ђорђе није био у Атини, Господар је изјавио жељу да би радо свратио у Атину да поздрави Краљицу Олгу. Та његова изјава саопштена је Краљици преко грчког посланика у Цариграду, чему се она радо одазвала. Преко посланика удешен је начин њихова састанка, и то у Татоји, а не у Атини, тек да се избјегне примање званичника, што би у Атини морало бити, ма да је посјета приватна била.

По поноћи 29. августа „Мармара“ је дигла анкору и отпловила пут Коринтског канала. Пред зору допловила је пред Каламати на уласку у канал, гдје је дуго маневрирала док је удесила да узме праву линију према уласку. Пошто се с крме угледао други крај, један мали параброд привезао је „Мармару“ за крму и увео у канал. Пловило се лагано. На параброду било је више пилота, међу којима је био један којег је Диадок нарочито делегирао.

Канал Коринтски дугачак је 6 километара, ширине једнаке од 15 метара. Обије стране високе су највише од 20 до 30 метара. На највишој висини начињен је мост за жељезницу од

Патраса за Атину. Чудновата оптичка обмана: што се параброд ближе примицао мосту, изгледаше да ће на зрок катаркама ударити о њега и поломити се. Пролазећи међутим испод моста, мост је надскочио високо, а катарке су се спустиле у дубине. Тај интересантни пролазак трајао је сат и по. Затим се пловило широким Коринтским каналом и прошло поред Патраса у први мрак.

Августа 30. пловило се мирним морем између грчких острва. Поред Крфа прошло се у први мрак, те се, и овог пута, није могла испунити жеља Књаза и Књагиње, да изађу на крај и приступе моштима Св. Спиридона.

Сјутра-дан пловило се све ширином, далеко од ушћа Скумбре ријеке, далеко од Драча, све до Улциња. Испред Улциња прошло се ближе, тако да се могао лијепо посматрати с параброда. Септембра 1. у први мрак допловили смо под Бар и изашли на наше земљиште. Турхан-паша са турском свитом истим путем вратио се у Цариград.

Имао сам прилике с Господарем путовати у иностранство неколико пута, али Књагињу никад нијесам у путовању пратио. Стога сам познавао Господареve навике у путу, а Књагињине нијесам. Велика је разлика у путовању Књаза и Књагиње према својој пратњи, као и у многим другим навикама.

Књагиња Милена мирне је нарави у путу, а и иначе, али баш зато свак је страховао да јој се не замјери. Она је доброхотна, према свакоме разложита, веома разборита, пажљива да никоме на жао не учини, још мање да кога увриједи. Али ками ономе који би се заборавио, ма у којој прилици било, да јој се замјери, или који би се ослободио због њене мирне нарави и одмјереног такта, па да не буде пажљив према њеном високом достојанству, нарочито у етикети. Тај је кулиран, ма да му она ни једне грке ријечи не проговори. Из самог њеног погледа све се чита и види. О овим цртама карактера Књагиње Милене чујао сам од многих других, који су често у путовању пратили, па сам се према томе управљао. Лако се уздржати приликом аудијенција, обједна, балова, да се човјек не замјери, али приликом једног овако дугачког пута сасвим је друкчије. Свагда се пред очима; сваки миг, сваки покрет, свака ријеч је под сталном контролом, па није ни чуда да се човјек може заборавити и изићи из такта, па ма то и наивно било. Није ништа теже од дуготрајне етикетне укочености. Дође прилика, према разним импресијама, да надуши смијех. Дође воља за шалу и разговор и слободу геста, те се у томе најприје може изаћи из такта и пострадати. Свита је била многобројна, а пут дугачак и дуготрајан, али се није чега догодило, од чега би се ма који доцније могао кајати.

Књаз пак у путу има тешке навике. На мору је бојажљив, стога је љутит, насртљив и каприцијозан. Пратиоци његови, према томе, морају бити повучени у собе. Ако је он нерасположени морају и други бити нерасположени. Кад се њему

не спава, не трпи да други спава. Кад је он узнемирен, не трпи да је ко према њему хладнокрван. Захтијева да се ни за часак не смеће ни с очију, ни с ума. Он држи себе и своју свиту у некој нервној сурексцитацији. Често може да погдије кога и неправедно нападне, нарочито ако је с њим који старији достојанственик, како се не би заборавио, да је он мрав и његов слуга, а Књаз његов господар. Немилосрдан је у трошковима његове свите. Све му се чини да му она поједе све, а неће да узме у обир мизерне плате његових вајних чиновника који се једва хљебом хране, па захтијева, пратећи њега у иностранству, да се сами о свом трошку обукују. Кад је закон о дијурнама склапан, није дао да чиновници који га прате било у иностранству, било у унутрашњости могу имати дијурне. Он их је хранио и подвоз плаћао, а све остало сваки на свој рачун. Само пред дрзновеним попустљив је. Кад је он замишљен, не смије се пред њим насмијати, нити проговорити, а још мање шаптати. Међутим, кад је добре воље, брзо опрашта лаке омашке, постане разговоран и допушта шалу. Слуге су од њега на већој муци, него свита. Ни на дому ни на путу он не спава онда када се спава, већ сједи, чита и пише. Кад је свак на ногама, онда се он наслони да спава. Тако тек да слуге не могу никад мирно и трајно заспати. Ово неколико редака из црта карактера Књажевог приликом путовања могу служити само као један мали дио за његову биографију.

Књаз Мирко, као младић, добре је нарави, дружеван, љубезан и весео у друштву. Он се труди да се допадне Хтио би у мноме да имитира свога оца, али тешко успијева, јер он као младић не може ни из далека достићи оне умне финоће свога оца. Књазу, ма да га често напада, пријају и дјетињарије Књаза Мирка. Колико год би хтио да његов син понашањем задобије љубав народа, Књаз настоји да Књаз Мирко ничим не вулгарише своје књажевско достојанство. Најприје треба бити књаз, па послвије све друго. У томе високоме духу о свом књажевском положају васпитана су сва дјеца његова. Стога је млади Књаз Мирко балансирао између прве велике жеље за популарношћу и одржања на висини књажевског достојанства, што у осталом значи дисати племићским духом. Међутим држећи се на висини свог достојанства, Књаз Мирко је успијевао у популарности. Он није раздарушан, али није ни тврдица до краја. Међутим не располаже с обилатим средствима, да се може што друго од њега очекивати. Колике ће и какве метаморфозе претрпјети ове црте његова карактера у зрелије његово доба, зависиће од разних прилика у којима ће се находити, а особито од његовог школовања и од средине која га буде окружавала — васпитавала.

Овај Књажев пут у Цариград, којему су балканске земље, а особито Србија и Аустрија, придавале велику важност и брижљиво га пратиле, није био у свом политичком програму крунисан успјехом, али је ипак био од велике користи како угледу Црне

Горе, тако и угледу њена Господара. Послије њега, балканске, па и друге државе водиле су много више рачуна о Црној Гори и њеном владару у свим балканским питањима, која су била у вези с Турском и припремањем њеног распарчања, при чему је Црна Гора, по свом положају, по својој прошлости и будућности, била позвана да игра видну улогу.

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

ERRATA

Читаоц нека исправи почетних 16 страна, јер мјесто, што текст почима са 19 страницом, треба да почме са 3 и сврши са 16, у мјесто са 32.

Страна 19 (3)	линија 25	треба да стоји:	Наи-Стрелиц	у мјесто	Нан-Стрелиц
„ 25 (9)	„ 24	„ „ „	а није пунољетан	„	а није малољетан
„ 27 (11)	„ 8	„ „ „	Бешика	„	Бешика Бег
„ 29 (13)	„ 18	„ „ „	Турхан	„	Турхам
„ 31 (15)	„ 6	„ „ „	Нејком	„	Ненком
„ 31 (15)	„ 28	„ „ „	Јали-Џаде	„	Галиђаде
„ 31 (15)	„ 36	„ „ „	унакрштених	„	прекрштаних

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

